

вочы, вочы калоць, вырасці ў вачах, мець на воку, бяльмо на воку. Са структурай сказа фразеалагічных адзінак знайшлося няшмат: *куды вочы глядзяць, куды дзець вочы, вочы гараць, вочы адкрыліся, вочы на лоб лезуць.* Фразеалагізмы са структурай спалучэння слоў адносяцца, як правіла, да прыслоўных і сустракаюцца значна часцей, чым выразы іншых семантыка-граматычных тыпаў. Сярод абраных адзінак можна выдзеліць наступныя: *за вочы, у вочы, на вока, на вачах, з вачэй.*

Такім чынам, фразеалагізмы з кампанентам “вока” маюць разнастайную, багатую семантыку. Нягледзячы на тое, што ў большасці выпадкаў яны адназначныя, з’ява полісеміі таксама сустракаецца сярод іх. Акрамя таго, назіраецца варыянтнасць фразеалагізмаў, яны могуць утвараць сінанімічныя і антанімічныя пары.

Паводле свайго граматычнага значэння большасць фразеалагізмаў суадносіцца з дзеясловамі і прыслоўямі, рэдка – з назоўнікамі і прыметнікамі. Паводле сінтаксічнай характарыстыкі фразеалагізмы адносяцца да фразеалагізмаў-словазлучэнняў і фразеалагізмаў-спалучэнняў слоў. Са структурай сказа акрэсленыя адзінкі сустракаюцца рэдка.

Літаратура

1. Гаўрош, Н.В. Фразеалагічны слоўнік / Н.В. Гаўрош, І.Я. Лепешаў, Ф.М. Янкоўскі; пад рэд. Ф.М. Янкоўскага. – Мінск: Нар. асвета, 1973.

2. Лепешаў, І.Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы: Вучэб. дапам. для філал. фак. ВДУ / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Выш. шк., 1998.

В.П. Русак

(загадчык аддзела сучаснай беларускай мовы
Цэнтра даследаванняў беларускай культуры,
мовы і літаратуры НАН Беларусі)

ВЫДАТНЫ ГРАМАТЫСТ СТАГОДДЗЯ – БРАЊІСЛАЎ ТАРАШКЕВІЧ

У сучасным мовазнаўстве практычна ні адно сістэмнае апісанне марфалагічных катэгорый і словаформ, спосабаў словаўтварэння і сінтаксічных канструкцый не абыходзіцца без звароту да ўзаемадзеяння лексічных, марфалагічных, сінтаксічных фактараў і, адпаведна, да ролі слова ў сістэме граматычных адносін. Але, каб сучасныя даследчыкі маглі мець такую магчымасць, найперш неабходна было з’явіцца мовазнаўцу, які б здолеў у моўным вадавараце стварыць крыніцу арганічнага жыцця слова. Для беларусазнаўства такой асобай стаў акадэмік Браніслаў Адамавіч Тарашкевіч.

Выхад у свет у 1918 г. яго кнігі “Беларуская граматыка для школ” прынята лічыць пачаткам унармавання сучаснай беларускай пісьмовай мовы [15]. Да яе з’яўлення беларуская літаратурная мова вызначалася значнай неўнармаванасцю, адсутнасцю адзіных прынцыпаў правапісу і

нават адсутнасцю адзінага алфавіта. Гэта першая, але найбольш удалая спроба ўстанаўлення арфаграфічнай і граматычнай аднастайнасці беларускай мовы. Аб высокай якасці першай работы ў галіне лінгвістыкі сведчыць той факт, што правапіс, сфармуляваны Б. Тарашкевічам, ляжыць у аснове правапісных норм беларускай літаратурнай мовы па сённяшні дзень. Менавіта Б. Тарашкевіч прывёў у парадак моўную рознагалосіцу народных гаворак, дзе “кожная гутарка дабівалася, каб заняць пачэснае месца ў нашым пісьменстве” [15, с. 3].

Спробы распрацаваць правілы перадачы на пісьме народнай мовы рабіліся і да Б. Тарашкевіча, і пасля, ужо на ўзор яго граматыкі, ствараліся шматлікія падобныя дапаможнікі. Тым не менш, яго граматыка, у адрозненне ад іншых тагачасных беларускіх граматык (Баляслава Пачобкі, Антона Луцкевіча, Яна Станкевіча, Язэпа Лёсіка), аказалася найбольш удалай і жыццяздольнай. Менавіта ў ёй Б. Тарашкевіч улічыў асаблівасці асноўных дыялектных масіваў, бо быў перакананы ў тым, што “граматыка павінна толькі замацаваць і падраўняць тыя лініі, якія сама мова ўжо вызначыла” [16, с. 3]. Тут, бяспрэчна, адыгралі сваю ролю і дасканалая спецыяльная падрыхтоўка самога аўтара “Беларускай граматыкі для школ”, безумоўна, парады і дапамога аўтарытэтных асоб. Вядома, што з прапановай напісаць граматыку беларускай мовы яшчэ да студэнта 3 курса Пецярбургскага ўніверсітэта Б. Тарашкевіча ў 1913 г. звярнуўся Янка Купала. Паводле слоў самога Тарашкевіча, да гэтай працы заахвочваў яго і акадэмік А.А. Шахматаў. Ён жа і кіраваў працай Тарашкевіча над граматыкай. Значную дапамогу аказаў таксама акадэмік Я.Ф. Карскі. Натхніцелем працы Тарашкевіч называў яшчэ нямецкага прафесара-славіста Р. Абіхта, які таксама ў 1918 г. выдаў невялікую брашуру на беларускай мове пад назвай “Просты спосаб стацца ў кароткім часе граматычным”. Несумненна, што ўсе гэтыя акалічнасці спрыялі поспеху новага вучэбнага выдання.

Адразу ж пасля выхаду “Беларуская граматыка для школ” атрымала шырокае распаўсюджанне ў вучэбна-педагагічнай, газетнай і культурнай дзейнасці краіны. Тым самым правапісныя заканамернасці, упершыню сфармуляваныя Б. Тарашкевічам, без афіцыйнага зацвярджэння сталі агульнапрызнанай нормай. Нават у першым нарматыўным правапісным дакуменце – “Праекце правапісу беларускай мовы” (1930) падкрэслена, што: “Беларускі правапіс упершыню быў устаноўлены ў 1918 г. Б. Тарашкевічам у выдадзенай ім у Вільні “Беларускай граматыцы для школ”. Гэта было па сутнасці першае сталае афармленне і нормаванне беларускага правапісу з падвядзеннем пад яго навуковае базы, і такім чынам, з гэтага часу можна датаваць з’яўленне беларускага правапісу” [13, с. 3].

Усяго ж “Беларуская граматыка для школ” Б. Тарашкевіча перавыдавалася 6 разоў, прычым толькі першае выданне засведчыла асаблівасці графічнай варыянтнасці, звязаныя з нестандартнай сітуацыяй

выкарыстання на беларускай тэрыторыі двух шрыфтоў – лацінскага і кірылічнага, у астатніх выданнях умацоўвалася традыцыя выкарыстання беларускай пісьменнасцю кірылічнай азбукі (гэта выданні 1919, 1920, 1921, 1929 гадоў). Праўда, яшчэ адзін раз гэты падручнік быў выдадзены ў Мінску ў ваенным 1943 г., але ў ім, напрыклад, урывак з тэксту “Кабзар” (К. Каганца) быў заменены на верш аб прыродзе. Бо ўгледзелі ж у ім, зразумела, заклік да яднання, свабоды і падмянілі: *“Ой праз поле хлопец старца за руку вядзе! Які гэта старац з хлопцам ідзе? То кабзар ідзе і кобзу нясе, а хлопец за руку к вёсцы вядзе. У вёску прыйшоў, на прызбу ён сеў і ціха людзём сьпяванку запеў”* [16, с. 9–10].

Над паляпшэннем зместу, формы падачы матэрыялаў, удасканаленнем заканамернасцей правапісных норм Б. Тарашкевіч працаваў пастаянна. Адчуць гэта можна, звярнуўшы ўвагу на некаторыя змены паміж першым і апошнім аўтарскімі выданнямі. Нашым сучаснікам больш знаёма факсімільнае перавыданне “Беларускай граматыкі для школ” Б. Тарашкевіча (1929) з уступным словам акадэміка А. І. Падлужнага (Мн.: Народная асвета, 1991). У ім вучоны падкрэсліў, што “прадмова Б. А. Тарашкевіча да пятага выдання вельмі павучальная: яна сведчыць, як наш выдатны граматыст уважліва і разумна адносіўся да рэформы правапісу” [17].

Сапраўды, аўтар падручніка ўсведамляў, што зрабіў толькі пачатак нармалізацыі беларускай мовы, таму знарок пазбягаў ускладненасці пры падачы матэрыялаў. Ён лічыў, што немагчыма праводзіць удасканаленне правапісу праз школьны падручнік. А таму адносіў напісанне “больш навуковай граматыкі на лепшы час у будучым”, на што ўказваў у пятым, дапоўненым выданні 1929 г. Так, у прадмове да гэтага выдання ён пісаў, што: “Рэформа правапісу, калі мае быць праведзена, мусіць быць праведзена ў цэласці ды ў сувязі з рэформай пісьма і пераглядам граматычных формаў” [16, с. 4]. Кіруючыся такім прынцыпам, Б. Тарашкевіч спецыяльна і не ўключыў у гэта значна пераробленае і пашыранае выданне прапановы, прынятыя Акадэмічнай канферэнцыяй па рэформе правапісу і азбукі 1926 г.

Пазней імя Б. Тарашкевіча і яго “Граматыку для школ” не раз выкарыстоўвалі ў карыслівых мэтах. Усім вядома, што на рубяжы стагоддзяў нават усталявалася назва літаратурнай нормы беларускай мовы, заснаванай на непрыманні змен, уведзеных моўнай рэформай 1933 г., – тарашкевіца. Сцвярджаецца, што гэта норма арфаграфіі, распрацаваная Б. Тарашкевічам, якая дзейнічала афіцыйна з 1918 па 1933 год. А потым была ажыццёўлена адзіная ў гісторыі новай беларускай літаратурнай мовы рэформа правапісу, замацаваная ў апублікаваным у 1934 г. поўным правапісным зводзе “Правапіс беларускай мовы” [14]. Прынялі яго неадназначна і не ўсе, у першую чаргу за межамі краіны.

У замежных выданнях на беларускай мове захоўваліся правапісныя і граматычныя нормы дарэфарменнага правапісу, тады як у Беларусі ўсе выданні прытрымліваліся толькі новых правіл. Так фактычна ў выніку грамадска-палітычнай і моўнай канфрантацыі ўзніклі два незалежныя варыянты беларускай пісьмовай мовы, адрозненні паміж якімі выяўляліся ў правапісных нормах, граматычных формах і лексіцы.

У сучаснасці таксама адны айчыныя даследчыкі справядліва залічаюць новы Правапіс 1934 г. да акта культурнага значэння, дзякуючы якому беларуская літаратурная мова “на пэўны час набыла стабільнасць і ўнармаванасць” [6, с. 7]. Другія, наадварот, крытыкуюць за неўзгадненне з прапановамі, выказанымі на канферэнцыі 1926 г., скіраванасць на збліжэнне беларускай мовы з рускай, аддаленне літаратурнай мовы ад дыялектнай, указваюць, што рэформа стала інструнтам “рэалізацыі дзяржаўнай палітыкі” [7, с. 19]. З улікам апошніх навуковых ведаў і паняццяў лінгвістычная сутнасць праведзенай рэформы можа быць лаканічна зведзена да неаспрэчных вынікаў: “захаванне вядучых прынцыпаў правапісу, сфармуляваных у “Беларускай граматыцы для школ” Б. Тарашкевіча; размежаванне правапісу ўласна беларускіх слоў і слоў іншамоўнага паходжання; сістэмнасць і паслядоўнасць; вынік калектыўнай (ананімнай) творчасці” [11, с. 114].

Але самае галоўнае, трэба разумець, што сучасная беларуская літаратурная мова – вынік працы калектыўнага нацыянальнага творчага розуму, прадукт грамадзянскага пагаднення, таму якраз для дасягнення згоды і паразумення неабходна прыкласці намаганні ўсім. Хаця зразумела, што ўстаноўкі апанентаў рэнармалізацыі літаратурнай мовы не садзейнічаюць, а перашкаджаюць культуры беларускай мовы і маўлення, але мы перакананыя, што бум непагаднення і разыходжанняў ужо перажылі.

У акадэмічным Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа сапраўды творча захоўваюць лінгвістычныя традыцыі заснавальніка нармалізацыі сучаснай беларускай мовы Б. Тарашкевіча. Навуковыя сілы не аднаго пакалення беларускіх лінгвістаў накіроўваліся і працягваюць накіроўвацца на вырашэнне праблем моўнага развіцця, забяспечваючы патрэбы практычнага выкарыстання беларускай літаратурнай мовы і яе прэстыж у свеце. Лепшым сведчаннем таму з’яўляюцца фундаментальныя акадэмічныя граматыкі, у якіх поўна і ўсебакова апісана сістэма беларускай літаратурнай мовы ў другой палове ХХ ст.: “Граматыка беларускай мовы” ў двух тамах [2], “Беларуская граматыка” ў дзвюх частках [1]. Гэтыя працы разам з фундаментальнымі лексікаграфічнымі даведнікамі, падрыхтаванымі ў Інстытуце, адыгралі выключна важную ролю ў нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы. Менавіта яны забяспечвалі функцыянаванне беларускай пісьмовай мовы ў гэты перыяд ва ўсіх сферах ужытку, у першую чаргу ў сферы навучання.

З улікам моўнай практыкі і тэндэнцый, што праявіліся ў сістэме беларускай мовы на рубяжы стагоддзяў, а таксама вопыту раней

выдадзеных акадэмічных граматык беларускай мовы быў падрыхтаваны чарговы комплекс прац: двухтомная “Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. Ч.1. Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія; Ч. 2. Сінтаксіс” (2007; 2009) [8], “Граматычны слоўнік дзеяслова” (2013), “Граматычны слоўнік назоўніка” (2013), “Граматычны слоўнік прыметніка, займенніка, лічэбніка, прыслоўя” (2013). Ідэя стварэння падобнай даведачнай першакрыніцы належыць акадэміку А.І. Падлужнаму. Гэта выданне з’яўляецца ўнікальным па сваёй структуры, паколькі марфалагічнае апісанне дапаўняюць граматычныя слоўнікі знамянальных часцін мовы з поўнымі парадыгмамі словазмянення больш чым 110 тысяч слоў сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Кадыфікацыя многіх з’яў беларускай літаратурнай мовы нашага часу падштурхоўвае навукоўцаў да асэнсавання працэсаў станаўлення правапісных і граматычных норм на працягу амаль ста гадоў. Матэрыялы шматлікіх даследаванняў паказваюць, што Б. Тарашкевіч здолеў, як ніхто да гэтага, выявіць галоўныя заканамернасці беларускай літаратурнай мовы, адлюстраваць абумоўленасць яе фанетыка-граматычных рыс найперш цэнтральнымі (сярэднымі) беларускімі гаворкамі. Ён замацаваў фанетычны прынцып напісання галосных (перадачу на пісьме акання і якання), а для перадачы зычных увёў марфалагічны прынцып; каб падкрэсліць спецыфіку беларускай мовы, падаў дзеканне і цеканне, падаўжэнне зычных, зацвярдзенне шыпячых, *p* і *ц*, асіміляцыю зычных па мяккасці і іншыя асаблівасці нацыянальнай прыроды роднай мовы.

Вядома ж, што Б. Тарашкевіч, як былы студэнт Пецяўбургскага ўніверсітэта, быў добра знаёмы з “Российской грамматикой” Міхайлы Ламаносава [10] і меў магчымасць творча выкарыстаць веды і набыты вопыт. Як бы там ні было, а нашым вучоным увогуле былі правільна вызначаны галоўныя граматычныя катэгорыі беларускай мовы, характэрныя для яе словазмянення. Засталася толькі не да канца аформленым напісанне іншамовных слоў у беларускай мове. Дык яно і да нашага часу адназначна не вырашаецца. Калі ацэньваць па сутнасці, дык зыхадам “Беларускай граматыкі для школ” Б. Тарашкевіча пачаўся працэс стабілізацыі норм сучаснай беларускай літаратурнай мовы, быў створаны грунт для яе далейшай граматычнай распрацоўкі, удасканалення ўласцівых ёй структурных элементаў. Таму, можа, усім нам варта прыслухацца да слоў слаўтага земляка, Браніслава Тарашкевіча, якія актуальна гучаць і зараз: “Ёсць над чым падумаць і папрацаваць, дык можна і патрэбна пачакаць, высцярагаючыся, каб *лепшыя* новыя дэталі не псавалі больш-менш *не благога* цэлага, якое *ўжо існуе*” [16, с. 2].

Літаратура

1. Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства ; пад рэд. М.В. Бірылы, П.П. Шубы. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985, 1986. – Ч. 1 : Фаналогія.

Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. – 1985. – 432 с. ; Ч. 2 : Сінтаксіс. – 1986. – 327 с.

2. Граматыка беларускай мовы : у 2 т. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства ; рэд.: К. Атраховіч (Крапіва), М. Булахаў. – Мінск : Выд-ва АН БССР, 1962, 1966. Т. 1. Марфалогія. 1962. – 540 с. ; Т. 2. Сінтаксіс. – 1966. – 756 с.

3. Граматычны слоўнік дзеяслова. – 2-е дап. выд. / ДНУ “Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі”; уклад. В.П. Русак [і інш.] / рэд. В.П. Русак. – Мінск : Беларус. навука, 2013. – 1151 с.

4. Граматычны слоўнік назоўніка. – 2-е дап. выд. / ДНУ “Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі”; уклад. Г.У. Арашонкава [і інш.] / рэд. В.П. Русак. Мінск : Беларус. навука, 2013. – 1245 с.

5. Граматычны слоўнік прыметніка, займенніка, лічэбніка, прыслоўя. – 2-е дап. выд. / ДНУ “Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі”; уклад. В.П. Русак [і інш.]; рэд. В.П. Русак. – Мінск : Беларус. навука, 2013. – 1135 с.

6. Жураўскі, А.І. Праблемы нормы беларускай мовы / А.І. Жураўскі; АН Беларусі, Бел. кам. славістаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 34 с.

7. Запрудскі, С.М. Правапісныя рэформы ў славянскіх літаратурных мовах у ХХ стагоддзі / С.М. Запрудскі; Бел. дзярж. ун-т, Бел. кам. славістаў. – Мінск : БДУ, 1998. – 23 с.

8. Кароткая граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства ; / рэд. А.А. Лукашанец. – Мінск : Беларус. навука, 2007, 2009. – Ч. 1 : Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія. – 351 с.; Ч. 2 : Сінтаксіс. – 240 с.

9. Лёсік, Я. 1921 – 1930: Зб. тв. / Я. Лёсік; уклад., прадм. і камент. А. Жынкін. – Мінск : НАРБ : Выд. Логвінаў, 2003. – 396 с.

10. Ломоносов, М.В. Российская грамматика 1755 года // М.В. Ломоносов. Полное собрание сочинений. Т. 7. Труды по филологии / глав. ред. академик С.И. Вавилов. – М.–Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1952. – 608 с.

11. Лукашанец, А.А. Беларуская мова ў XXI стагоддзі: развіццё сістэмы і праблемы функцыянавання / А.А. Лукашанец. – Мінск : Беларус. навука, 2014. – С. 114.

12. Падлужны, А.І. Праблемы варыянтнасці беларускай літаратурнай мовы” / А.І. Падлужны // Беларуская мова ў другой палове ХХ ст. : матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск, 22–24 кастр. 1997 г. – Мінск : БДУ, 1998. – С. 28–32.

13. Правапіс беларускай мовы (праект). – Мінск : Друкарня БАН, 1930.

14. Правапіс беларускай мовы / АНБ; Ін-т мовазнаўства. – Мінск : Выд-ва Беларус. АН, 1934. – 43 с.

15. Тарашкевіч, Б.А. Беларуская граматыка для школ / Б.А. Тарашкевіч. – Вільня : Друк. М. Кухты, 1918. – 76 с.

16. Тарашкевіч, Б. Беларуская граматыка для школ / Б. Тарашкевіч. – Вільня : Беларуская Друкарня ім. Фр. Скарыны, 1929. – 132 с.

17. Тарашкевіч, Б. Беларуская граматыка для школ / Б. Тарашкевіч. – Факсімільнае выданне. – Мінск : Народная асвета, 1991. – 132 с.